

תהום ומשיח: גרשום שלום ושאלת השפה - תקציר עברי / גלעד שנהב

עבודת מחקר זו מציעה פרשנות חדשה לכתביו המוקדמים של גרשום (גרהרד) שלום (1897–1982) אשר נכתבו בגרמנית, אך עוסקים בשאלות הנוגעות למהותה של השפה העברית ולמהותה של השפה בכלל. בין השנים 1916–1926, ובטרם פרסם את מחקריו הגדולים בתולדות הקבלה, חיבר שלום שורה של טקסטים בעלי אופי פילוסופי-תיאולוגי, אשר מחד גיסא עוסקים בשאלות הלקוחות מתוך המסורת הפילוסופית הגרמנית ומאידך גיסא דנים בשפה ובמקורות העבריים והיהודיים. הנחת היסוד של עבודה זו היא כי חיבוריו המוקדמים של שלום עשויים ללמד אותנו על המשמעויות והפוטנציאל הטמונים בניסיון לחשוב את השפה העברית דרך מסורת השפה והתרבות הגרמנית. מעבר לכך, עבודה זו נשענת על כתביו של שלום על מנת לפתח גישה מתודולוגית חדשה לדיון בהגות יהודית-גרמנית מודרנית, אשר שמה את הדגש על היחסים בין מסורת למודרנה ועל הקטגוריות של מגדר ופוסט-קולוניאליות.

• טיעונים ושאלות המחקר

הדיון בכתביו של שלום מכיל שלושה היבטים אשר מובאים כאן באופן כרונולוגי, אך לאורך עבודת המחקר שלובים זה בזה:

1. שלום מפתח את "מחשבת השפה" המוקדמת שלו במסגרת שורה של חיבורים העוסקים במושאים כגון הקינה, הנבואה, שאלת לימוד השפה העברית ושאלת חילונה של שפת הקודש. עבודת מחקר זו מבקשת לבחון מהו הרעיון המאחד מאחורי חיבורים מגוונים אלה. בעבודה נטען כי שלום מציע בכתביו המוקדמים עמדה פילוסופית-תיאולוגית לכידה אשר מבקשת לבחון דרך הלשון והמקורות העבריים את האופנים שבהם שפת האדם חורגת מהיבטיה היומיומיים והשימושיים. השפה השימושית, כפי שהיא לידי ביטוי בכלל הלשונות, מהווה אמצעי המאפשר לאדם לייצג את המציאות על היבטיה השונים. השפה השימושית היא זו המעניקה את היכולת לתאר אירועים, רעיונות ורגשות בפני אחרים ובפני עצמנו. לעומת זאת, אליבא דשלום, התכוונות מסוימת (attunement) אל העברית ואל כתבי הקודש מאפשרת גישה מרומזת לדבר אחר - אל קטגוריות ומצבי הקיצון של השפה והקיום האנושי, אשר לכאורה אינן נענות לייצוג מילולי. שלום מתאר את העברית כאתר סְפִי (לימינאלי) אשר צופה לקראת ומזהיר מפני מה שאינו ניתן להמשגה, לאמור - ההתגלות האלוהית.

שלום דן בשאלת השפה ביחס לרשימה ארוכה של מקורות מהעת העתיקה, מימי הביניים ומהעת המודרנית, אך למרות אופיים המגוון של מושאי כתיבתו, דיוניו מצביעים שוב ושוב על מה שעשוי

להיחשב כאופק בלתי מושג של השפה. המושגים והמצבים אשר אינם ניתנים להמשגה שלמה בשפה זוכים לשמות ולגילומים שונים בעבודותיו ההגותיות-פרשניות של שלום. כך לדוגמה, בחיבורו העוסק במגילת איכה, שלום טוען כי קינות עבריות מהדהדות את האפשרות ליפול אל תוך שתיקה אבסולוטית ואת התקווה לשמוע שוב את קולו של האל. בפרשנותו לספר יונה, שלום גורס כי המסר הנבואי (יונה פרק ג, ד) מכיל בזעיר אנפין את האפשרות שהאל יתערב במציאות ויביא את העולם לכדי הרס או לכדי תיקון וגאולה. במסגרת דיוניו בחילונה של שפת הקודש, תהליך המודרניזציה של העברית מתואר כמה שעלול להוביל להתפרצות קטסטרופאלית של האלימות האלוהית. מעבר למופעים הנקודתיים של הקטגוריות הרדיקאליות של השפה והקיום, שלום חוזר באופן שיטתי בכתביו לשני מושגי קיצון "תהום" (Abgrund / abyss) ומשיח (Messias / messiah). לאורך עבודת הדוקטורט, אראה כיצד מושגים אלה מאפשרים לשלום לתאר את השפה העברית כישות תהומית, ולכן נטולת קרקע, המכילה בתוכה פוטנציאל משיחי – כוח העשוי להביא לחורבן או לתיקון העולם.

2. עמדתו הייחודית של שלום באשר למצבי הקיצון של השפה והקיום אינה נוצרת בחלל ריק. עבודה זו נדרשת להציג אותה בשדה ההיסטורי-פילוסופי של התקופה. בסוף העשור השני ובתחילת העשור השלישי לחייו, שלום מקדיש חלק נרחב מזמנו וממרוצו ללימודם של שני תחומי דעת: מצד אחד, יומניו ומכתביו מעידים על קריאתו המקיפה בטקסטים מן המסורת הפילוסופית-פואטית הגרמנית של המאות ה-19–20. מצד שני, שלום לומד באופן הדרגתי הן את השפה העברית והן את מקורותיה המסורתיים. במחברותיו, שלום מדווח באופן תדיר על ניסיונותיו ללמוד ולפענח כתבים יהודיים מתוך המקרא, המדרש והקבלה. לצידם הוא קורא באדיקות גם טקסטים מתוך הספרות העברית החדשה. חקר העברית וכתביה שזור אצל שלום הצעיר בעבודת התרגום המהווה הן פרקטיקה לימודית והן פעולה אידיאולוגית-פילוסופית: שלום מתרגם שורה ארוכה של מקורות עבריים לשפה הגרמנית, ביניהם סדרה של קינות עבריות, מגילת שיר השירים, ספר יונה וחיבורים וסיפורים של חיים נחמן ביאליק ושמואל יוסף עגנון. אחת משאלות היסוד של עבודת מחקר זו היא כיצד פעילותו של שלום כמתרגם ומעורבותו הכפולה הן בשדה העברי והן בשדה הגרמני, מקרינה על עמדתו העקרונית בדבר מצבי הקיצון של השפה והקיום.

בעבודה זו נטען כי עמדתו של שלום כמתרגם המצוי בין שתי שפות, מאפשרת ודורשת ממנו לחשוב על המקורות היהודיים ועל השפה העברית באמצעות מילון מונחים שאותו הוא מאמץ באופן סלקטיבי מהוגים, סופרים ומשוררים גרמנים. בין דמויות המפתח אשר מהדהדות מכתביו של שלום ניתן למצוא את עמנואל קאנט, פרידריך הלדרלין, פרידריך ניטשה, הרמן כהן, מרטין בובר, פרנץ רוזנצוויג וכמובן ולטר בנימין. אף על פי שאופי כתביהם של הוגים אלו שונה, ניתן לומר כי כמעט כולם עוסקים בשאלות הנוגעות למהות השפה ודנים בקטגוריות הרדיקאליות המאתגרות את הביטוי והייצוג בשפה. בעבודה זו נטען כי השפה העברית והמקורות היהודיים, מהווים למעשה שדה שבו מחפש שלום תשובות לשאלות העולות מתוך המסורת הגרמנית. ההשתלמות בשיח הפילוסופי-פואטי הגרמני מדריכה את שלום לאתר בתוך השפה העברית והמקורות היהודיים את מצבי הקיצון של השפה והקיום בכלל.

3. ניתוח הטענות והעמדות של שלום ומיצובן בשדה הפילוסופי-ספרותי של התקופה, מאפשרים לכשעצמם הבנה טובה יותר של כתביו. למרות זאת, אספקטים אלו לבדם עדיין נעדרים במידה רבה מבט ביקורתי על עבודתו של שלום הצעיר. עבודת דוקטורט זו גורסת כי עלינו לבחון באופן ביקורתי ומשווה את בחירתו של שלום להדגיש דווקא את הקטגוריות ומצבי הקיצון של השפה והמקורות העבריים. פרט לכך, עבודה זו מניחה כי על מנת לפתח דיון ביקורתי עלינו לתת את הדעת לשתי מסגרות הייצוג (representational frameworks) שבהן שלום מעורב: המודרניזם הגרמני והמסורת היהודית. בשל הנחות עבודה אלו, חיבור זה חורג מהנהוג בספרות המחקר ובוחן את כתבי שלום המוקדמים באופן השוואתי הן לצד כתביהם של בני דורו הגרמנים והן לצד הטקסטים היהודיים מהמקרא, מהמדרש ומהקבלה. מקצת מן הטקסטים הללו נידונים במפורש בכתביו, ומקצתם עומדים על ספיהם. הדיון המשווה מאפשר להצביע ולהגדיר את מה שעבודה זו מכנה בתור "כלכלת הקריאה" של גרשום שלום. עבודה זו גורסת כי העובדה ששלום הצעיר היה נטוע כ"סטודנט גרמני" בשיח הפילוסופי-פואטי של זמנו, היא זו שהדריכה אותו "לאתר" בכתבים העבריים ובשפה העברית את עקבותיהם (traces) של מצבי הקיצון התיאולוגיים והמטאפיזיים. מנגד, "נקודת המבט הגרמנית" - במובנה המטאפיזי, גם עיכבה את שלום מלתת את הדעת להיבטים מינוריים ולמגוון הפרשני של המקורות העבריים (בין מקרא למדרש) ושל השפה העברית עצמה. עבודה זו חושפת לאורך פרקיה את "כלכלת הקריאה" של שלום וטוענת כי "עיוורונו" היחסי גורם לו להתעלם מקטגוריות מגדריות ואוריינטליות. במילים אחרות,

בבואו של שלום לדון בשפה ובמקורות העבריים, הוא לעיתים קרובות מדחיק הן את הייצוגים הנשיים והן את ייצוגיו של המזרח.

ההצבעה על "כלכלת הקריאה" של שלום, אינה נובעת מתוך שאיפה "להרשיע" את ההוגה הצעיר בתפיסת עולם שיפוטית, שוביניסטית, אוריינטליסטית, או קולוניאלית, אלא לבחון כיצד ניתן לקרוא בכתביו באופן ביקורתי, אך נדיב, ובכך גם להרחיב את טיעונו ולפרשם מחדש. זו פשרה של "קריאה נדיבה" בה נוקטת עבודה זו בכתביו - אסטרטגיה פרשנית זו נעשית דרך חזרה אל המקורות המסורתיים בצירוף הטענות, התובנות והקטגוריות שפיתח שלום, וזאת במטרה להשמיע את הקולות ולהאיר על הפרספקטיבות שמהן הוא התעלם במתכוון או מבלי משים. עבודה זו שואפת להישאר נאמנה למסגרת המחשבתית והמושגית אשר שלום מפתח בכתביו, אך מבקשת בה בעת לייצר דיון ביקורתי ב"נקודות העיוורון" שלו ולהציע גרסה הטרוגנית ומכילה יותר של טיעונו.

• פרקי העבודה

הפרק הראשון של עבודה זו **The Sound(s) of Silence: Between Lamentation and Translation** (קולותיה של השתיקה: בין קינה לתרגום) בוחן את אחד הפרויקטים ההגותיים המוקדמים של שלום העוסק בתרגום וחקר הקינה העברית. בין השנים 1917–1919, שלום מתרגם שלוש קינות מקראיות: איוב פרק ג, יחזקאל פרק יט ומגילת איכה. תרגומו של שלום לקינות הללו מלווים בחיבורים פילוסופיים-תיאולוגיים קצרים פרי עטו על אודות שפת הקינה והשלכותיה על מבנה ומהות השפה בכלל. במסגרת הדיון בתרגומו ובחיבוריו הקצרים של שלום, אתאר את עמדתו הפילוסופית-תיאולוגית בדבר מצבי הקיצון של השפה, אדון ב"עמדתו כמתרגם" ואציג בהרחבה את המושגים של "כלכלת קריאה" ו"קריאה נדיבה".

במרכזו של הפרק הראשון יעמוד חיבורו הסדור והעשיר ביותר של שלום "Über Klage und Klagegedicht" ("על הקינה ושירתה"), אשר נכתב כאפילוג לתרגומו הגרמני למגילת איכה. "על הקינה ושירתה" זכה לאורך העשור האחרון לעניין רב בקרב חוקרים מדיסציפלינות שונות. עד כה, ספרות המחקר מיצבה את הטקסט ביחס לכתביהם של הוגים ומשוררים המשתייכים למודרנה הגרמנית. כמו כן, השקיעה ספרות המחקר מאמץ בהדגשת תרומתו של שלום הצעיר לתחום הפילוסופיה של הלשון. למרות הדיון האקדמי העשיר בנוגע ל"פרויקט הקינות" של שלום, מפתיע לגלות כי עד כה נמנעו החוקרים כמעט לחלוטין מלעסוק באופנים שבהם "על הקינה ושירתה" מתפקד כאפילוג ופרשנות לתרגום גרמני לטקסט מקראי קנוני. פירושו של דבר הוא שחיבורו של שלום נבחן בהשוואה לשורה ארוכה של כתבים מהמסורת הפילוסופית-ספרותית המודרנית, אבל

אין ביניהם ניסיון מלא לבחון, להרחיב או לאמת את פרשנותו של שלום אל מול מושאו המקראי. על מנת להשלים את החסר בספרות המחקר, עבודה זו מציעה לבחון במקביל כיצד האפילוג של שלום פועל כהתערבות בשדה מחשבת הלשון הגרמנית וכיצד הוא מתפקד כפרשנות לטקסט יהודי קנוני. פרט לכך, בפרק זה נטען כי עמדתו הדואלית של שלום כמי שמצוי בין השיח הגרמני למקורות העבריים, מְבַנֶה "כלכלת קריאה" ייחודית. "כלכלת קריאה" זו מאפשרת לשלום לאתר במגילת איכה את עקבותיהם של מצבי הקיצון של הקיום והשפה. מנגד, עמדתו של שלום מונעת מבעדו מלהאזין ולהתייחס באופן מלא לפרטיה ולתוכנה של הקינה על חורבן בית המקדש, המכילה ריבוי של קולות נשיים וגבריים.

בפתחו של הפרק מוצגת הטענה כי בבואו לדון בקינות העבריות, מבקש שלום למעשה למצוא בטקסט הליטורגי תשובות לשאלות שהעלה ידו ולטר בנימין בחיבורו מ-1916 "Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen" ("על שפה בכלל ועל שפתו של האדם"). בנימין מציג בחיבורו ביקורת נגד "תפיסת השפה הבורגנית" ("bürgerliche Auffassung der Sprache") אשר הותירה חותם משמעותי על כתיבתו של שלום. לשיטתו של בנימין, "תפיסת השפה הבורגנית" רואה בלשון האנושית אמצעי בלבד, המשמש לתיווך של תכנים, רעיונות, אמונות ורגשות. בנימין מערער על אותה תפיסה בורגנית בכך שהוא מציג את השפה כצורת מבע של תכולה רוחנית, החורגת מן הממדים התקשורתיים והרפרנציאליים. לקראת סיום חיבורו, בנימין מוסיף הערה קצרה הקובעת כי השפה אינה מתווכת תוכן בלבד, אלא גם משמשת כסמל למה שבעצמו אינו בר-ביטוי. ב"על הקינה ושירתה" מבקש שלום להשלים את המהלך הפילוסופי של חברו באמצעות דיון בקינות העבריות. שלום טוען כי הקינות מגלמות בתוכן ממד סְפִי (לימינאלי) המאפשר להן להתמקם בין השפה התקשורתית-רפרנציאלית של בני האדם ובין שפתו של האל אשר מגלמת את הכוח היוצר המושלם ואת הידע המוחלט. הקינה היא מעין רובד דק בתוך השפה האנושית אשר אינו מתווך תוכן, אינו מכיל ניואנסים ואינו מציג חוויה קונקרטי. שלום גורס כי בשל העובדה שהקינה "משוחררת" מהמשימות הרפרנציאליות היא מאפשרת גישה מסוימת, גם אם מרומזת, אל אותם היבטים סימבוליים ובלתי ניתנים למבע שעליהם מצביע בנימין בחיבורו על מהות השפה. שלום מסביר כי אותם מושגי קיצון שמהדהדת הקינה הם מחד גיסא ההתגלות האלוהית בשפה, ומאידך גיסא הנסיגה אל השתיקה המוחלטת. במילים אחרות, הקינה מרמזת הן על האפשרות שהאל יתגלה מחדש בשפה וידבר אל בני האדם, והן על האפשרות כי השפה תאבד את משמעותה כליל ותהפוך לשתיקה אבסולוטית.

מעבר להגדרה הפילוסופית-תיאולוגית, חיבורו של שלום מלמד כי זו אינה הקינה לבדה אשר מאפשרת גישה מרומזת אל מצבי הקיצון של השפה, אלא התכוונות (attunement) מסוימת לטקסט הליטורגי: שלום גורס

כי רק כאשר הקינה מבוצעת מפי קהל המתפללים כטקסט בעל מקצב מונוטוני נשמעות מתוכה שתי הקטגוריות הרדיקאליות של השתיקה המוחלטת ושל התגלות קולו של האל. בפרק זה נטען כי ההתכוונות שעליה מצביע שלום, דורשת מהקורא או מהמבצע להשהות ואף להדחיק כל ניסיון לראות בטקסט הליטורגי מבע של תוכן המכיל קולות הטרוגניים, המזמן, סוגים שונים של פרשנויות ומתן משמעות. ניתן לנסח את הדברים ביתר דיוק באמצעות הקטגוריה של "כלכלת קריאה", כלומר האפשרות להתמקד במצבי ובמושגי הקיצון של השפה ובביצוע האחד של הקינה מחייבת ויתור או הקרבה של התוכן הרב קולי שמכיל הטקסט הליטורגי.

חלקו השני של הפרק בוחן את הרקע שממנו נובעת עמדתו הפילוסופית-תיאולוגית של שלום ב"על הקינה ושירתה". אני גורס כי שימת הדגש על מצבי הקיצון של השפה נובעת מתוך עמדתו של שלום כמתרגם התופס את השפה העברית דרך מילון המונחים הניתן לו מן השפה והתרבות הגרמנית. על מנת לבסס טיעון זה, אני מציג שורה של עדויות מתוך יומניו, מכתביו ורשימותיו של שלום, שמהן ניתן ללמוד כי שאיפתו "לאתר" את מצבי הקצה של הקינה (השתיקה וההתגלות) נובעת ישירות מתפיסתו את היחסים בין העברית לגרמנית. לשיטתו של שלום, הגרמנית היא השפה אשר מאפשרת דרך פעולת התרגום לחשוף את הממדים המטאפיזיים והרדיקאליים של שפת הקודש.

בחלקו השלישי והאחרון של הפרק אני טוען כי "כלכלת הקריאה" של שלום לא רק מעניקה עדיפות לקטגוריות הרדיקאליות המוכמנות בתוך הקינות העבריות, אלא מבטלת באופן ממוקד את ההיבטים המגדריים ובפרט הנשיים המגולמים בטקסט הליטורגי. ביומניו, שלום הצעיר דוחה את האפשרות כי נשים יוכלו לקונן באופן קוהרנטי, ומעבר לכך, הוא מתעלם מהקולות הנשיים המיוצגים באופן מפורש במגילת איכה. על מנת להאיר על העיוורון המגדרי של שלום ולהרחיב את טענותיו, אני שב כאקט של "קריאה נדיבה" אל הטקסט המקראי ואל הפרשנויות המוצעות לו במסגרת מדרש איכה רבה. במסגרת אסטרטגיה פרשנית זו, אני מתאר כיצד דווקא הקטגוריות אשר מעסיקות את שלום - השתיקה וההתגלות - מופיעות במדרש ובמקרא לא כקטגוריות אבסולוטיות, אלא דרך גופים וקולות של דמויות נשיות, כגון האלמנה אשר מסמלת את ירושלים שאחרי החורבן, והאימהות רחל ולאח. באמצעות עיון במקורות המסורתיים, אני מעיד על המודחק בתפיסת "שפת הקינה" של שלום ומציע להשיב את הקולות הללו אל השיח הפרשני.

בכתביו המוקדמים שלום חוזר באופן שיטתי לבחון את הפוטנציאל הרדיקאלי הטמון בשפה העברית ובמקורות היהודיים. לצד זה, שלום גם מדגיש את האופנים שבהם הפוטנציאל הרדיקאלי הזה אינו מגיע לידי מימוש ומושהה באופן תדיר. הפרק השני של עבודה זו **The Language of Prophecy (שפת הנבואה)** מפנה את הזרקור לעבר מושג "ההשהיה" ("Aufschub / deferment") ואל האופנים שבהם מושג זה נבחן על ידי

שלום ביחס לקטגוריות של צדק, נבואה ומשיחיות. במרכזו של פרק זה עומדים תרגומו של שלום לספר יונה וחיבורו מ-1919 "Über Jona und den Begriff der Gerechtigkeit" ("על יונה ומושג הצדק"). חיבורו של שלום מציע ניתוח לסיפור יונה המקראי הכולל שתיים עשרה תזות פילוסופיות-תיאולוגיות אשר דנות בספר ביחס למושגי הצדק והמשיחיות. מחיבורו של שלום עולה כי מושגי הצדק, הנבואה והמשיחיות מהווים מופעים שונים שבהם מושהית התערבותו של האל בעולם. שלום מציע פרשנות לפיה בני אדם המבקשים לעשות צדק ולהביא לכינון העידן המשיחי, שואפים למעשה לשמר מעין תהום – פער עקרוני, מרחק, בינם לבין האל, ולדחות את ההתערבות האלוהית בטבע ובהיסטוריה.

פרשנותו של שלום נובעות מתוך הדיאלוג שקיים עם בנימין בין השנים 1916–1919, בנושא תפיסת האתיקה של עמנואל קאנט והתהום אשר נפער בין המוסר האנושי למושג הצדק המתפקד כאידיאה רגולטיבית. בחיבורו "Notizen zu einer Arbeit über die Kategorie der Gerechtigkeit" ("הערות למחקר על קטגוריית הצדק") מציע בנימין ביקורת נגד הנחת העבודה של קאנט שלפיה צדק או מוסר הם מושגים שאליהם יכול לשאוף האדם, אם יפעל בעולם מתוך תחושת חובה כלפי "הרצון הטוב" ("guter Wille"). בשונה מקאנט, בנימין גורס כי צדק אינו מצב שאליהו אנו שואפים, אלא מה שכבר קיים בעולם ובאל כמשתנה קבוע, אך כזה שאינו גלוי לנו במלואו. בנימין טוען כי הצדיק אינו צריך לשאוף אל משהו שאינו קיים בעולם, אלא לשמר, לתקן ולחשוף את מה שכבר נמצא בו. ואולם חיבורו של בנימין מותיר שאלות רבות פתוחות, מאחר שהוא נמנע מלהבהיר כיצד אותה פעולה של שימור וחיפוף הצדק בעולם מתרחשת.

ב"על יונה ומושג הצדק" מאמץ שלום את המסגרת המושגית שמציע בנימין, ודן בשאלות הבלתי פתורות אשר מעלה חיבורו באמצעות דיון בספר יונה. שלום גורס כי ספר יונה פועל על פי "נרטיב פדגוגי" שבמסגרתו האל מלמד את הנביא שיעור בדבר משמעותם של מושגי הצדק, הנבואה וההשגחה. הנרטיב הפרשני של שלום מתמקד בפרק השלישי והרביעי של הסיפור המקראי, שבהם יונה מנבא נבואת זעם על חורבנה העתידי של נינוה, בני העיר שבים אל מוטב, האל חס על חייהם, ויונה זועם על החלטתו של האל. שלום טוען כי אכזבתו של יונה נובעת מתוך אי הבנה בסיסית המונעת ממנו מלפרש באופן מדויק את הבשורה הנבואית שאותה הוא עצמו מוסר "עוֹד אֶרְבָּעִים יוֹם, וְנִינְוָה נִהְפָּכֶת" (יונה פרק ג, ד). אליבא דשלום, יונה מפרש את הנבואה אשר נמסרה לו, כתיאור עובדתי של האופן שבו האל יתערב בכוח במציאות בעתיד ויסדיר את שאלת הצדק בעולם, זאת בעוד האל מעוניין כי הנביא ישגר אזהרה בלבד. האזהרה הנבואית מייצרת מעין חלון זמן שבמסגרתו אנשי נינוה (כמשל לבני האדם בכלל) יוכלו לעסוק בתשובה ותיקון וכך לכונן מצב עניינים צודק. לשיטתו של שלום, ספר יונה מלמד אותנו כי מהותה של הנבואה אינה להטריס או לחזות את ההתערבות של האל במציאות, אלא

להשהות ולהרחיק אותה במידת האפשר. שלום טוען בחיבורו כי "כלל מושגי הנבואה הם מושגים של מרחק", ומוסיף על כך כי רעיון ההשהיה מכונן את מושג הצדק. לאור היגיון זה, בנבואתו מכונן יונה את הצדק מאחר שהוא משהה ומרחיק את התערבותו של האל בעולם.

בשנים עשרה התזות אשר נובעת מהדיון בטקסט המקראי, שלום מציע מעין תמונת מראה למושג הצדק בדמותו של הרעיון המשיחי. בשונה מכתביו המאוחרים, המחויבים לז'רגון האקדמי-מחקרי, שלום מגדיר ב-1919 את המשיחי לא כאירוע רדיקאלי המשנה סדרי עולם, אלא כמעין "הווה נצחי" שבמסגרתו הצדק מיוסד בעולם, ובשל כך מייתר את הצורך בהתערבות אלוהית בטבע ובהיסטוריה. הפרשנות התיאולוגית-פילוסופית של שלום לספרי יונה קובעת כי על מנת לחשוף את הספרה המשיחית ואת מושג הצדק, חייב להישמר מרחק פיזי וטמפורלי מסוים מהאל. במילים אחרות, המצב המשיחי מגלם שלמות מוסרית שבה התערבות חיזונית בעולם אינה נחוצה יותר. מדובר במצב של הפרדה מהותית בין האדם לבוראו, ולא איחוד פיזי ביניהם.

בחלקו השני של הפרק, אני מדגים כיצד המוטיבציות הפילוסופיות-תיאולוגיות של שלום הזינו את הפרשנות היצירתית שלו לטקסט המקראי, אך גם גרמו לו להתעלם באופן כמעט מוחלט מהפרק השני של ספר יונה שבו מוצג דימוי אחר של הנביא והאל אשר עלול לערער חלק נרחב ממסקנותיו. כמעשה של "קריאה נדיבה", אני שב אל הפרק השני ובו יונה מבלה שלושה ימים בבטן הדג בעודו מסייר בתהומות אשר בלב ים. באמצעות הקריאה בסיפור המקראי לצד הפרשנות המוצאת לו בספרות המדרשית, אני מתאר כיצד ספר יונה מציע נרטיב חלופי שבמסגרתו הנביא אינו משמר את התהום בינו לבין האל ובכך משהה את התערבותו בעולם, אלא מבקש לקפוץ ולהיבלע בתהום הרחמית (womb-like abyss), להתאחד עם הבורא ולגאול את העולם ללא דיחוי. הדיון המשווה בפרק זה נותן את הדעת על האופי הטרוגני של הרעיון המשיחי אשר מתכתב עם קטגוריות הופכיות כגון מרחק וקרבה, רצינות והומור, רציונאליות דתית ואמונה עיוורת.

הפרק השלישי של עבודה זו **"The Spoken Hebrew Here Is Not a Language": On Secularization and the Oriental Hebrew**, ("העברית אשר מדוברת כאן אינה שפה": על חילון והעברית האוריינטאלית) מתבסס על המסקנות ומתודולוגיית הקריאה אשר פותחו לאורך שני הפרקים הראשונים ומשית אותן על קבוצה אחרת מתוך כתביו של שלום מהשנים 1916–1926. בכתבים אלו שלום מפתח את עמדתו ביחס לשאלת לימוד וחילון השפה העברית. במסגרת פרק זה, אני מציע פרשנות חדשה לכתבים הללו דרך שימוש בארגז הכלים התיאורטיים של הביקורת הפוסט קולוניאלית ובאמצעות מתן דגש על עמדתו של שלום כמתרגם המצוי בין העברית לגרמנית.

הנחת העבודה המובילה את פרק זה היא כי כתביו של שלום על שאלת לימוד וחילון העברית מהווים הרחבה של ניסיונו לאתר בתוך שפת הקודש את מה שחורג מתוך גבולותיה של השפה השימושית המאפשרת ייצוג ותקשורת. בחיבוריו המוקדמים טרם הגירתו לארץ ישראל המנדטורית, שלום טוען כי את העברית יש ללמוד ולחדש ראשית כשפה כתובה (Schrift) וכשפה דתית אשר מהדהדת את מצבי הקיצון של הקיום. אך במקביל הוא גם דוחה בתוקף את הניסיונות לראות בעברית שפה שימושית אשר נועדה לפעילות פוליטית קונקרטית (ציונות). למרבה הפלא גם אחרי שהתיישב בירושלים ב-1923, שלום משמר את תפיסתו "הטהרנית" ומעניק עדיפות ברורה להיבטיה הרוחניים והדתיים של השפה על פני שפת היומיום שבה הוא עצמו עושה שימוש תדיר. שלום מאמץ גישה הדוחה את ניכוס השפה העברית למטרות פוליטיות, אבל גישה זו מביאה אותו גם להדחיק את ההיבטים הלוקאליים, הפיזיים והתקשורתיים של השפה שאותה הוא שומע ומדבר לאחר הגירתו אל האוריינט.

בהמשך הפרק אני בוחן כיצד עמדתו של שלום בדבר לימוד העברית מתפתחת לכדי עמדה פילוסופית-תיאולוגית בעניין חילונה של שפת הקודש. תפיסתו של שלום בדבר חילון העברית, זכתה לתשומת לב נרחבת החל מ-1985, אז גילה החוקר שטפן מוזס מכתב פתוח מ-1926 הממוען לפילוסוף היהודי פרנץ רוזנצוויג ומוקדש ליום הולדתו הארבעים. במכתב שכותרתו "Bekanntnis über unsere Sprache" ("יודוי על אודות לשוננו"), מתאר שלום בגרמנית את הסכנה הטמונה בחילון העברית, אשר הפכה בתוך עשורים בודדים משפת קודש המשמשת בעיקר לתפילה וללימוד, לשפת דיבור יומיומית. אליבא דשלום, תהליך החילון אינו יכול "לשחרר" את המילים העבריות מהמטען הדתי-רוחני שהן מכילות מזה דורות. שלום גורס כי הממד הרליגינזי של המילים העתיקות והקדושות יעלה אל פני השטח ויסכן את דוברי העברית.

אופיו החידתי של המכתב והרלוונטיות שלו לשאלות אקטואליות, הובילו חוקרים רבים לעסוק בתוכנו לאורך שלושים וחמש השנים האחרונות. למרות זאת, ספרות המחקר נוטה להעניק חשיבות מועטה, אם בכלל, לעובדה כי מכתבו של שלום כתוב גרמנית ועושה שימוש באוצר מילים פילוסופי-פואטי אשר מהדהד באופן ברור את כתביהם של הוגים גרמנים מהמאות ה-19-20. בחלקו השני של פרק זה, אני דן באופן שבו השפה הגרמנית משחקת תפקיד במכתב, וכתוצאה מכך שב לבחון מזווית שונה את עמדתו של שלום כמתרגם. אני טוען כי "יודוי על אודות לשוננו" הוא חיבור אשר יכול להיקרא כעבודת תרגום במובנו הרחב של המושג: שלום אשר שומע וחווה את השפה העברית ברחובותיה של ירושלים, "מתרגם" את חרדותיו מתהליך החילון לויודוי כתוב גרמנית אשר ממוען למתרגם אחר – פרנץ רוזנצוויג. עמדתו של שלום מבנה שוב "כלכלת קריאה" ו"כלכלת תרגום": מצד אחד, הגרמנית מייצרת נקודת מבט המאפשרת לו לכתוב על חילון העברית מתוך ריחוק מסוים. נקודת

המבט המרוחקת היא שמעניקה לשלום את היכולת לתאר את העברית כישות לימינאלית אשר מכילה הן פוטנציאל משיחי והן הרסני, אשר טרם יצא מהכוח אל הפועל. מצד שני, השפה הגרמנית, וביתר שאת המילה הגרמנית ל"התהום" (Abgrund), מאפשרות לשלום להשהות את ההרמזים המקראיים והמדרשיים של המכתב, שבהם התהום העברית מתוארת כמרחב רחמי העלול לבלוע את בני האדם המשתמשים לרעה בשפתם. בחלקו השלישי של הפרק, אני מרחיב את הדיון מעבר לבחינת הייצוגים שאותם שלום מהדהד או מדחיק, ובוחן כיצד המכתב מתפקד לא רק כטקסט על השפה העברית, אלא גם כהתערבות במסורת הגרמנית. לשם כך, אני מבצע מודפיקציה מסוימת של רעיון "הקריאה הנדיבה" ומציע קריאה משווה של "וידוי על אודות לשוננו" לצד כתביהם של המשורר פרידריך הלדרלין ושל ההוגה מרטין היידגר. קריאה משווה זו אינה מבקשת להוכיח כי שלום אימץ באופן מכוון מודלים מחשבתיים או מושגים מהלדרלין או מהיידגר. למרות זאת, אני מראה כיצד שלום, הלדרלין והיידגר חולקים עמדה אנלוגית אשר מדגישה את אופייה הלימינאלי של השפה, את השהיית כוחותיהם של האלים ואת תחושת האל-ביתיות (Unheimlichkeit) הטמונה בפעולת התרגום.

בפרק האחרון של עבודה זו Between Tehom and Abgrund: Scholem and Rosenzweig in

Dialogue (בין תהום ל-Abgrund: שלום ורוזנצוויג בדיאלוג), אני מבקש להרחיב את גבולות הדיון בשאלת התרגום, במושג התהום וביחסים שבין השפות הגרמנית והעברית, ולשם כך מציע קריאה משווה של כמה מחיבוריו ותרגומיו של שלום לצד אלו של פרנץ רוזנצוויג. הדיון ההשוואתי חורג במעט מהקו הטיעוני המזוירי המובא בשאר פרקי העבודה: אם בשלושת הפרקים הראשונים עוסקת העבודה בעיקרה בכתביו של שלום, הרי שבפרק זה נעשה שימוש בטיעונים ושיטות הקריאה שפותחו קודם לכן ולהשית אותן גם על עבודותיו של רוזנצוויג.

פרק זה נפתח בדיון בהתכתבות בין שלום לרוזנצוויג משנת 1921 בנוגע לשאלת התרגום מעברית לגרמנית ויבחן את המחלוקות וההסכמות בין שני ההוגים. שלום ורוזנצוויג מייצגים פילוסופיית תרגום ו"כלכלת תרגום" שונות: שלום מאמין כי תרגומים של טקסטים עבריים ליטורגיים אינם יכולים לחקות את הקול, הניגון והמקצב העברי. בשל כך, הוא גורס כי על המתרגם לגרמנית לוותר מראש על ייצוגים אלה ולהתמקד בתרגום מדויק אשר ייצג את האינטנסיביות של כל אחת מן המילים העבריות. מנגד, כבר בפרויקט התרגום הראשון שלו המוקדש ל"ברכת המזון" ("Der Tischdank"), מבקש רוזנצוויג לחקות את האפקט הטונאלי של השפה העברית, ולשם כך מוכן לאמץ מילון מונחים אשר מהדהד את הליטורגיה הנוצרית. בתחילת שנות העשרים של המאה ה-20 גורס רוזנצוויג כי מילון המונחים הזר והאל-ביתי (unheimlich) של "ברכת המזון" בגרמנית איננו מקרי, אלא מייצג את תחושת חוסר השייכות העקרונית של האדם היהודי בעולם, החש

הן בעת התפילה והן בעת שהוא מדבר בשפת אמו את זרותו ואת המרחק מהעברית המקראית. מעבר לכך, אראה במהלך הדיון כי למרות הגישות השונות של שני ההוגים ביחס לשאלת ועבודת התרגום, מאחדת ביניהם ההבנה כי השפה העברית מעידה הן על הפוטנציאל המשיחי והן על ההשקיה שלו בכל פעם מחדש. עבור שני ההוגים השפה העברית מייצרת פוטנציאל מתמשך לתיקון עולם ולסיומה של הגלות ההיסטורית והלשונית של יהודי העולם.

בחלקו השני של הפרק, אני מרחיב את הדיון אל מעבר לדיאלוג בין שני ההוגים ובוחן כיצד המסקנות שאליהן הגעתי הן ביחס ל"כלכלת הקריאה" והן ביחס לתפיסת התהום של גרשום שלום, יכולות לשמש אותנו על מנת לזכות בפרספקטיבה חדשה על תפיסת התרגום של רוזנצוויג ועל הניסיון שלו ושל מרטין בובר לתרגם את הוראת התהום המפורסמת ביותר בהיסטוריה – זו של הפסוק השני בספר בראשית. במסגרת הדיון בחלק זה, אני בוחן מקרוב את התרגום למילה תהום בתנ"ך בובר-רוזנצוויג (*Die Schrift*) לצד חליפת המכתבים בין המתרגמים. במהדורה הראשונה של *Die Schrift* שהתפרסמה ב-1926, התהום העברית מתורגמת למילה "Abgrund" אשר מזוהה היטב עם הפילוסופיה והשירה הגרמנית של המאות ה-19-20, וביתר שאת עם הגותו של פרידריך ניטשה. במסגרת הדיון בחלק זה אני טוען כי הבחירה במילה "Abgrund" מערערת על "כלכלת התרגום" אשר מנחה את בובר ורוזנצוויג בתרגום התנ"ך. מחיבוריהם התיאורטיים של השניים, אנו למדים כי הם שואפים לגרום לתנ"ך להישמע זר בשפה הגרמנית, כשם שהעברית המקראית נשמעת זרה לקהל מערבי. בשל כך, הם מוכנים "לשלם מחיר" ולהימנע משימוש במילון מונחים עכשווי וקונספטואלי, אשר שגור בפני קהל הקוראים שלהם. השימוש במילה "Abgrund" מהווה מקרה ייחודי שבו בובר ורוזנצוויג מחליטים באופן מודע לערער על "כלכלת התרגום" שלהם ולטעון את הטקסט המקראי בהקשרים פילוסופיים עכשוויים. מעבר לחריגה מתוך שיטת התרגום הכללית שלהם, הדיונים והתרגומים של בובר ורוזנצוויג ביחס לתהום, מדגימים ניסיון ייחודי ללכוד את משמעותה של מילה עברית אשר לכשעצמה מאתגרת את גבולות הייצוג השפתי. בהתבסס על הדיונים הקודמים במושג התהום של גרשום שלום, אראה כיצד התהום של בובר ורוזנצוויג מתכתבת עם שני ייצוגים בעלי היבט מגדרי בולט: האחד הוא התהום כרחם עשירה בתוכן אשר ממנה נולד העולם; והשני, התהום כקבר המזוהה באופן בולט עם הרומנטיקה והניהיליזם הגרמניים.

חלקו האחרון של פרק זה, שב אל גרשום שלום ועומד על הדמיון בין האופן שבו הוא מתאר את שפת התרגום של בובר ורוזנצוויג לבין האופן שבו הוא מתאר את חילון השפה העברית. בשני המקרים עושה שלום שימוש בולט במונח הגרמני "unheimlich" (אל-ביתי / המאויים) המזוהה הן עם כתיבתו של זיגמונד פרויד והן עם כתיבתו המאוחרת יותר של מרטין היידגר. בחיבורו "וידוי על אודות לשוננו", שלום מתאר את השפה

העברית המחולנת כמה שמאיים יותר מאשר כל דבר אחר ("unheimlicher als") על היושבים בארץ הקודש – אף "יותר מן העם הערבי," ואילו בתגובותיו לתרגום בובר-רוזנצוויג שלום מתאר הניסיון לחקות את המנגינה והקול העברי בגרמנית כמה שמייצר אפקט כמעט מאיים או אל-ביתי ("fast unheimlich") על הקורא. אני טוען כי בחינה משווה של הערותיו של שלום מלמדת על האופן שבו השפות העברית והגרמנית שלובות בכתביו, ומעידות על תחושת אי השייכות העקרונית המלווה את תפיסת השפה המוקדמת שלו.